Krzysztof Maciejewski

EWOLUCJA STRUKTURY CZYNNIKÓW WYTWÓRCZYCH W RODZINNYCH GOSPODARSTWACH ROLNYCH

1. WSTĘP

Zachodzące w gospodarce przeobrażenia prowadzą do istotnych zmian w relacjach wartościowych między poszczególnymi czynnikami wytwórczymi a produktami, jak również w wewnętrznej strukturze czynników wytwórczych. Istniejąca w danej gospodarce struktura cen i kosztów określa zatem również w rolnictwie optymalne ilościowe proporcje między czynnikami produkcji. Najpilniejszym zadaniem każdego rolnika jest dostosowanie organizacji swojego gospodarstwa i typu gospodarstwa do optimum [1]. Wymusza to na gospodarce jego wewnętrzną reorganizację,a rozpoznanie jej kierunku można uznać za problem o istotnym znaczeniu dla poznania zasad funkcjonowania gospodarstw rodzinnych.

Celem badania było ustalenie stanu i tendencji zmian czynników wytwórczych w rodzinnych gospodarstwach rolnych w Polsce oraz określenie ich wzajemnych uwarunkowań. Ich znajomość może dostarczyć przesłanki do wnioskowania w kwestii kierunków i możliwości zmian technik wytwarzania prowadzących do wzrostu wydajności pracy i obniżenia kosztów produkcji.

Przedmiotem badań były rodzinne gospodarstwa rolne, gdyż w strukturze społeczno–ekonomicznej rolnictwa polskiego są one dominującą formą gospo-

[1] **H.H. Harlemann, H. Stramer**: Rolnictwo w dobie technizacji. Rozwój techniczno–ekonomiczny a produkcja rolna i wielkość gospodarstwa. Warszawa PWRiL 1963, s. 164.

darowania. W gospodarstwach tych znajduje się największa część potencjału wytwórczego całego rolnictwa. Wprawdzie gospodarka rodzinna stanowi system zróżnicowany wewnętrzenie, jednak jako całość podlega wspólnym prawom rozwoju.

Badaniami objęto lata 1980–1990. Dla dalszego rozwoju rolnictwa istotne znaczenie mają przemiany zachodzące w ostatnich latach, w których nastąpiło wprowadzenie rynkowych zasad gospodarowania. Zmiany zachodzące w strukturach gospodarstw rodzinnych po roku 1989 będą wyznaczać kierunki ich rowoju i dlatego okres ten został poddany szególnie wnikliwej analizie.

2. MATERIAŁY I METODY ICH OPRACOWANIA

Podstawą wnioskowania, oprócz literatury przedmiotu, były wyniki analizy empirycznej na podstawie danych statystyki masowej GUS dotyczących użytkowania ziemi, majątku produkcyjnego, ludności rolniczej oraz dane narodowych spisów powszechnych i dane spisów czerwcowych.

Cel i charakter podjętego tematu zdeterminował dobór metod badawczych służących jego rozwiązaniu. W celu określenia głównych zależności badanego problemu zostały zastosowane metody statystyczne pozwalające na weryfikację empiryczną tez wynikających z wnioskowania logicznego. Z metod statystycznych zostały wykorzystane metody statystyki opisowej, a w szczególności: opis rozkładu pojedynczych cech, analiza rozwoju zjawisk w czasie.

3. ZMIANY ZASOBÓW I STRUKTURY SIŁY ROBOCZEJ

Zmiany zasobów i struktury siły roboczej pracującej w rolnictwie dokonują się pod wpływem przemian zachodzących poza rolnictwem. Rozwój przemysłu i usług stwarza możliwości zatrudnienia ludności pracującej w rolnictwie, która poza nim znajduje bardziej korzystne warunki pracy i życia. Jednocześnie rozwijający się przemysł i usługi mogą dostarczyć rolnictwu większych ilości środków produkcji substytuujących ubywające zasoby siły roboczej [2].

Ludność zamieszkała w gospodarstwach domowych z użytkowaniem gospodarstwa rolnego jest zróżnicowana, szczególnie pod względem wnoszonego wkładu pracy do gospodarstwa rolniczego. Występują osoby, które

[2] Por. **K. Ratajczak**: Przesłanki i bariery wzrostu efektywności gospodarowania w rolnictwie. [W:] Prace Instytutu Ekonomiki Produkcji, Wydawnictwo AE w Poznaniu, Poznań 1990, s.59 i 60.

Tabela 1. Zatrudnienie w rodzinnych gospodarstwach rolnych w Polsce w latach 1978–1988*.

Wyszczególnienie	Lata		
	1978	1984	1988
	w tysiącach osób		
Pracujący w swoim gospodarstwie:	5 427	5 334	5 458
– głównie	3 936	3 449	3 076
– dodatkowo z głownym źródłem utrzymania:	1 491	1 885	2 382
– praca poza gospodarstwem	1 176	1 136	1 433
– niezarobkowe źródło utrzymania	315	749	949

*) Dla roku 1978 i 1988 – dane narodowych spisów powszechnych; dla roku 1984 – dane spisu ludności i mieszkań metodą reprezentacyjną.
Źródło: Rocznik Statystyczny 1980, GUS, Warszawa 1980, s.44; Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej 1986, GUS, Warszawa 1987, s.21; Rolnictwo nieuspołecznione w gospodarce żywnościowej, GUS, Warszawa 1989, s.49; Rocznik Statystyczny 1990, GUS, Warszawa 1990, s.52.

swój czas pracy w całości poświęcają gospodarstwu rolniczemu, jak i osoby, które pracują w nim dodatkowo i to w różnym zakresie oraz osoby, które nie pracują w gospodarstwie, a jedynie zamieszkują we wspólnym gospodarstwie domowym. W tej ostatniej grupie mogą być osoby, które posiadają własne źródło utrzymania lub osoby utrzymywane.

Dynamika zatrudnienia w rodzinnych gospodarstwach rolnych

W roku 1978 w rodzinnych gospodarstwach rolnych pracowało 5 391 tys. osób [3]. Na przstrzeni lat 1978–1988 liczba pracujących zmniejszyła się o 326 tys. osób (6,0%). Jednak tempo spadku nie było równe w całym badanym okresie (tabela 1). W roku 1984 liczba pracujących w stosunku do roku 1978 uległa zmniejszeniu o 1,1%, natomiast w latch 1984–1988 nastąpiło ponowne jego zmniejszenie o 10,4%. Mniejsze tempo spadku zatrudnienia w pierwszej części badanego okresu związane było z kryzysową sytuacją występującą w gospodarce narodowej.

[3] Niewielki ułamek ogółu pracujących stanowią pracownicy najemni. Jak podaje Z. Adamowski w 1950 roku stanowili oni 1,75%; w 1960 roku – 0,61%; w 1970 roku – 0,42%; w 1982 roku – 0,65%. **Z.Adamowski**: Przemiany strukturalne w rolnictwie polskim. Warszawa Wydawnictwo SGGW–AR 1988, s. 71. Taka sama tendencja, w zakresie zatrudnienia najemnej siły roboczej występuje również w gospodarstwach prowadzących rachunkowość rolną. Udział najemnej siły roboczej w zasobach pracy tych gospodarstw w poszczególnych latach wynosił odpowiednio: w 1955 roku – 3,5%, w 1965 roku – 4,6%, w 1975 roku – 2,3%, w 1985 – 1,6%, w 1989 – 1,4%. Wyniki rachunkwości rolnej gospodarstw indywidualnych z odpowiednich lat.

Pracujący głównie w gospodarstwach rodzinnych

Zmianie uległa również struktura pracujących w rodzinnych gospodarstwach. Zmniejszył się udział pracujących głównie w gospodarstwie z 72,7% w 1978 roku do 59,7% w 1988 roku. Zmniejszenie to wynikało zarówno z bezwzględnego spadku liczby pracujących głównie w gospodarstwie, jak i ze wzrostu liczby pracujących w nim dodatkowo.

Zmniejszenie liczby pracujących głównie w swoim gospodarstwie nie spowodowało większych zmian w jej strukturze. Stosunkowo duży jest udział osób pomagających w prowadzeniu gospodarstwa (prawie 54%) [4]. W roku 1986 na 100 osób gospodarujących (kierowników gospodarstw) przypadało 110 osób pomagających [5].

Pracujący dodatkowo w rodzinnych gospodarstwach rolnych

Obok osób pracujących głównie w gospodarstwie rolnym, również część swojego czasu na pracę w gospodarstwie przeznaczają osoby pracujące głównie poza nim, jak i osoby posiadające niezarobkowe źródło utrzymania, a będące jeszcze aktywne zawodowo. Liczba osób pracujących dodatkowo wykazuje bardzo silną tendencję wzrostową (tab. 1). Od roku 1978 do 1988 liczba pracujących dodatkowo w gospodarstwie rolnym zwiększyła się o 38,6%. Ten znaczny wzrost wynika z bardzo dużego wzrostu (o 151,9%) liczby osób pracujących dodatkowo w gospodarstwie i posiadających jednocześnie niezarobkowe źródło utrzymania. W znacznym stopniu wynika to z przesunięcia, na skutek zmiany przepisów emerytalnych, części osób głównie pracujących w gospodarstwie do kategorii osób pracujących dodatkowo, a utrzymujących się głównie z niezarobkowego źródła utrzymania [6].

Łączenie pracy poza gospodarstwem rolnym z pracą w gospodarstwie stało się zjawiskiem przybierającym coraz bardziej na sile. W 1978 roku 21,6% pracujących w swoim gospodarstwie rolnym pracowało głównie poza gospodarstwem, natomiast w 1988 dotyczyło to 25,0% pracujących. W ciągu 10 lat

---

[4] Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej 1986. GUS Warszawa 1987, s. 21.

[5] S. Kowalczyk podaje, że udział kierowników gospodarsw w zasobach rodzinnej siły roboczej w Polsce jest w porównaniu z innymi krajami wysoko rozwiniętymi niski. W 1984 roku w Polsce wynosił – 46,3%; we Francji – 58,8%; we Włoszech 53,6%; w Holandii – 70,4%; w Belgii – 76,0%; w Wielkiej Brytanii – 84,4%; w Danii – 94,9%; w RFN (w 1987 roku) – 57,0%. **S. Kowalczyk**: Rolnictwo. Rozwój – struktura. Warszawa Wydawnictwo Spółdzielcze 1991, s. 98.

[6] Por. **A.P. Wiatrak**: Zasoby siły roboczej w rolniczych gospodarstwach rodzinnych. Warszawa PWN 1990, s. 17.

liczba ludności pracującej dodatkowo w swoim gospodarstwie rolnym wzrosła o 38,6% (tab. 1).

Dwuzawodowość rolników

Znacznie mniejszy jest poziom zatrudnienia dodatkowego rolników głównie pracujących w swoim gospodarstwie rolnym. W 1978 roku dodatkowo poza gospodarstwem pracowało 2,6% rolników, a w 1988 roku – 4,1% [7]. Podobne tendencje zmian wystąpiły w bezwzględnym poziomie dodatkowego zatrudnienia poza gospodarstwem, które wzrosło ze 104 tys. w 1978 roku do 127. tys. osób w 1988 roku.

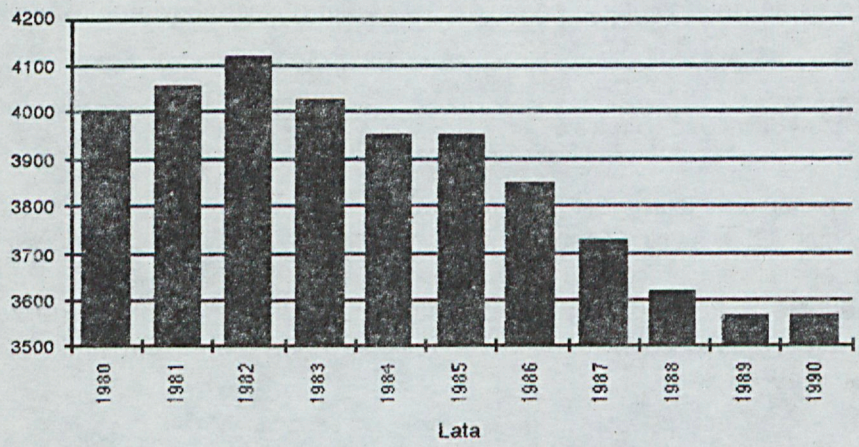
Zatrudnienie w jednostkach przeliczeniowych

Przeprowadzona wcześniej analiza wskazuje na znaczne zróżnicowanie zaangażowania poszczególnych grup pracujących w gospodarstwach rodzinnych. Zróżnicowany jest wymiar liczby godzin pracy, jak i sprawność produkcyjna zatrudnionych. Z tego względu, aby właściwie określić zasoby pracy, należy je sprowadzić do jednostek porównywalnych, takich jak osoby pełnozatrudnione [8].

Liczba pełnozatrudnionych w rolnictwie rodzinnym uległa w latach 1980–1990 zmniejszeniu o 11,1%, powodując średnio w roku zmniejszenie zatrudnienia o 44,3 tys. osób (rys. 1). Tempo zmian i ich kierunek nie były jednakowe w całym okresie. Do roku 1982 następował nawet wzrost liczby pracujących, by po tym okresie ponownie powrócić do tendencji spadkowej (średnio w roku o 1,7%). W roku 1990 ponownie następuje zatrzymanie spadku liczby pełnozatrudnionych w gospodarstwach rodzinnych. Świadczy to o sytuacji kryzysowej, w jakiej znalazła się gospodarka narodowa, podobnie jak miało to miejsce na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych.

[7] Rocznik Statystyczny 1981, GUS Warszawa 1981, s. 52; Rocznik Statystyczny 1990. GUS Warszawa 1990, s. 52.

[8] Por. **A.P. Wiatrak**: Zasoby siły roboczej... op. cit., s.10 i 11.



Rys.1. Liczba pełnozatrudnionych w rolnictwie rodzinnym w latach 1980–1990 (przeciętnie w roku).

Wykształcenie pracujących w gospodarstwach rodzinnych

Obok analizy zmian w poziomie zatrudnienia istotne znaczenie ma również jakościowa ocena zasobów pracy. Jakość siły roboczej zwykle jest określana poprzez analizę wieku, płci, wykształcenia i kwalifikacji zawodowych [9]. Jednak zasadniczą cechą określającą jakość zasobów siły roboczej jest poziom wykształcenia [10].

Podobnie jak w innych gałęziach produkcji również w rolnictwie następuje ciągłe podnoszenie poziomu wykształcenia. Między rolnictwem rodzinnym a pracującymi poza nim występuje jednak znaczna luka edukacyjna (tab. 2).

Ludność pracująca w rolnictwie uspołecznionym jest bardziej zbliżona pod względem poziomu wykształcenia do pracujących w przemyśle, niż do pracujących w rolnictwie rodzinnym. W gospodarstwach rodzinnych z wykształceniem ponadpodstawowym pracowało 26,3% ogółu zatrudnionych, natomiast w rolnictwie uspołecznionym 53,1%, a w przemyśle uspołecznionym 55,3% [11].

[9] **L. Ostrowski**: Przemiany jakościowe czynnika ludzkiego w rolnictwie polskim. Zeszyty Naukowe ANS 1986, Seria: Studia Społeczno–Polityczne nr 1, s. 190.

[10] Według badań S. Pilarskiego w kształtowaniu wyników ekonomicznych gospodarstwa szczególną rolę odgrywa wykształcenie, natomiast wiek oraz staż pracy okazały się rzeczami mało istotnymi. **S. Pilarski**: Wpływ kwalifikacji zawodowych rolników na organizację i ekonomikę gospodarstw indywidualnych. *Wieś i Rolnictwo* 1988 nr 4, s. 183.

[11] Por. **J. Trzciński**: Zmiany w zatrudnieniu, wykształceniu i kwalifikacjach formalnych ludności pracującej w rolnictwie. *Wieś i Rolnictwo* 1991 nr 2, s.101.

Tabela 2. Ludność czynna zawodowo w rodzinnych gospodarstwach rolnych w latach 1978 – – 1988 oraz w przemyśle uspołecznionym i rolnictwie w roku 1988 według poziomu wykształcenia w %.

Wykształcenie	Lata				
	1978	1984	1988		
			rolnictwo rodzinne	rolnictwo uspołecznione	przemysł uspołeczniony
Ogółem	100	100	100	100	100
Wyższe	0,2	0,5	0,8	4,3	4,6
Średnie *	2,9	6,3	8,1	21,9	24,3
Zasadnicze zawodowe	8,1	14,1	17,4	26,9	36,4
Podstawowe **	57,6	59,4	59,5	} 46,9	} 34,6
Niepełne podstawowe i bez wykształcenia szkolnego	31,1	19,8	14,0		

* Łącznie z policealnym i niepełnym wyższym
** Łącznie z niepełnym średnim
Źródło: Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej 1986, GUS, Warszawa 1987, s.23; Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986–1990, GUS, Warszawa 1992, s.22; Rocznik Statystyczny 1989,GUS, Warszawa 1989, s.72.

W głównej mierze jest to rezultat znacznie większego stopnia feminizacji pracujących w rodzinnych gospodarstwach rolnych oraz większego udziału osób w wieku produkcyjnym starszym i poprodukcyjnym, które legitymują się niższym poziomem wykształcenia [12]. Niski poziom wykształcenia w rodzinnych gospodarstwach rolnych wynika również z funkcjonowania „selekcji negatywnej" ludności pozostającej w gospodarstwie. Prawie 3/4 pracujących w tych gospodarstwach posiadało wykształcenie podstawowe i niższe.

Jednak w latach 1978–1988 w rolnictwie rodzinnym dokonał się znaczny wzrost poziomu wykształcenia (tab. 2). Udział ludności z wykształceniem niepełnym podstawowym i bez wykształcenia szkolnego zmniejszył się w tym okresie z 31,1% do 14,0%. Ustabilizował się też na wysokim poziomie udział osób z wykształceniem podstawowym. W coraz szybszym tempie zaczyna się zwiększać udział ludności z wykształceniem zasadniczym zawodowym, średnim i wyższym. W roku 1978 wykształcenie ponadpodstawowe posiadało 11,2% ludności czynnej zawodowo w rolnictwie rodzinnym, a w roku 1988 – 26,3% [13].

[12] Zob. **A.P. Wiatrak**. Zasoby siły roboczej..., op. cit., s. 24–27.

[13] Obok poziomu wykształcenia istotnym elementem charakteryzującym jakościową stronę siły roboczej są kwalifikacje zwodowe pracujacych. Jak podaje A.P. Wiatrak szkolnego wykształcenia rolniczego nie posiadało w 1982 roku 92,4% ludności czynnej zawodowo w gospodarstwach rodzinnych, w tym 23,0% posiadało kwalifikacje rolnicze zdobyte na kursach. **A.P. Wiatrak**: Zasoby siły roboczej..., op. cit., s.32.

Niski poziom wykształcenia ogólnego [14] oraz niedostateczne kwalifikacje rolnicze pracujących w rodzinnych gospodarstwach rolnych mogą być istotną barierą utrudniającą wprowadzanie nowoczesnych środków produkcji oraz ograniczającą jej wzrost [15].

4. ZMIANY W ZASOBACH ZIEMI

Zasoby ziemi użytkowanej rolniczo zmniejszają się obecnie wraz z rozwojem pozarolniczych dziedzin gospodarki jak i postępującą urbanizacją. Ilość ziemi przypadającej na jednego mieszkańca decyduje o intensywności produkcji rolnej. Mała ilość ziemi przypadająca na 1 mieszkańca wymaga zwiększenia nakładów pozostałych czynników wytwórczych w celu uzyskania odpowiedniego poziomu produkcji rolnej, która zaspokoiłaby potrzeby żywnościowe społeczeństwa.

Ziemia posiadana a ziemia użytkowana

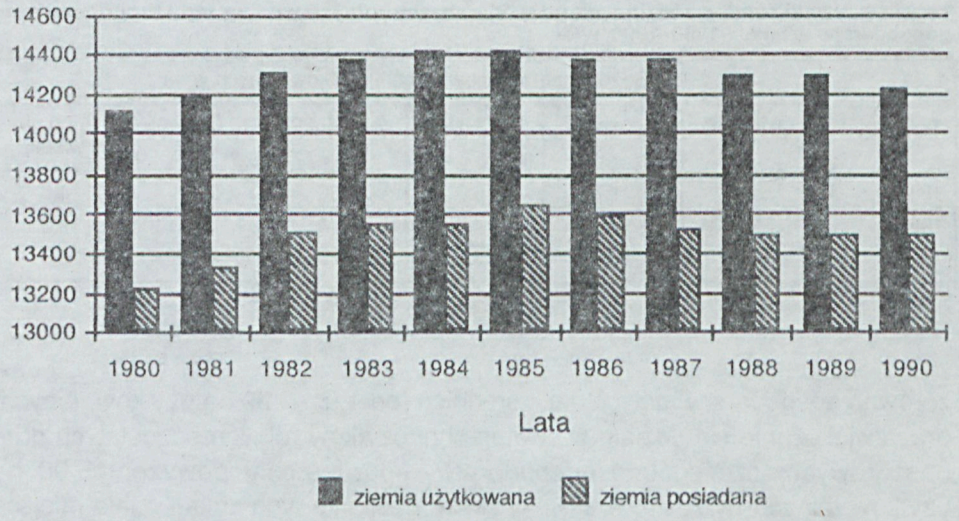
Gospodarstwa rodzinne użytkowały większą powierzchnię użytków rolnych w stosunku do powierzchni, którą posiadały na własność. Przewaga powierzchni gruntów użytkowanych nad posiadanymi w gospodarstwach rodzinnych wynikała w głównej mierze z dzierżawienia ziemi z Państwowego Funduszu Ziemi [16], a w mniejszym stopniu z dzierżawy od gospodarstw uspołecznionych. Stosunki własnościowe decydują o charakterze systemu społecznego na wsi, natomiast o efektywności wykorzystania ziemi decyduje jej użytkownik. Długofalowo korzystnym zjawiskiem jest jednak użytkowanie gruntów przez jednego posiadacza, z tego względu proces przejmowania ziemi z Państwowego Funduszu Ziemi powinien być zintensyfikowany.
Większa różnica w zakresie ziemi użytkowanej a posiadanej była w latach wcześniejszych, wraz z upływem lat ulegała ona zmniejszeniu. W latach osiemdziesiątych ilość ziemi dzierżawionej została ograniczona o 52 tys. ha,

---

[14] W Stanach Zjednoczonych 1/3 obszaru użytków rolnych jest uprawiana przez osoby z wyższym wykształceniem, a po 20% – ze średnim i podstawowym. **E.Pieczna–Pietrzyk**: Cechy demograficzne ludności rolniczej w Stanach Zjednoczonych A.P. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* 1986 nr 4, s. 103.

[15] Por. **Z.Adamowski**: Przemiany strukturalne...op. cit., s.80.

[16] W roku 1980 gospodarstwa rodzinne dzierżawiły 484 tys. ha, w 1985 – 423 tys. ha, a w 1990 roku – 370 tys. ha gruntów z Państwowego Funduszu Ziemi. Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986–1990. GUS Warszawa 1992, s. 83.



Rys. 2. Powierzchnia użytków rolnych w gospodarstwach rodzinnych w latach 1980–1990.

tj. o 17,2%. Natomiast bezwzględny poziom ziemi posiadanej i użytkowanej w latach1980–1985 wykazywał tendencję wzrostową (rys.2). Po tym okresie powierzchnia użytkowana zaczęła się systematycznie zmniejszać, również ograniczeniu uległa posiadana powierzchnia użytków, jednak w mniejszym tempie, a w roku 1989 i 1990 nastąpił nawet jej niewielki wzrost.

Ziemia a wielkość gospodarstwa

W gospodarstwach rodzinnych w latach 1980–1990 ogólny areał ziemi uprawnej zwiększył się z 14 119 tys. ha do 14 228 tys. ha, to jest o 10,9 tys. ha użytków rolnych rocznie[17].

Analiza zmian powierzchni użytków rolnych wykorzystywanych przez gospodarstwa różnej wielkości wskazuje na to, że proces zmian powierzchni użytków rolnych nie dokonywał się jednakowo w poszczególnych grupach obszarowych (tab. 3). Lata osiemdziesiąte to okres zmniejszania się udziału

[17] Polska 1918–1988. GUS Warszawa 1989, s. 133; Rocznik Statystyczny 1991. GUS Warszawa 1991, s. 321.

Tabela 3. Użytki rolne w rodzinnych gospodarstwach rolnych według struktury obszarowej gospodarstw w latach 1980–1990 w %.

Lata	Gospodarstwa o powierzchni użytków rolnych w ha					
	1,01–1,99	2,00–4,99	5,00–6,99	7,00–9,99	10,0–14,99	15,00 ha i więcej
1980	5,0	21,7	16,0	21,6	21,2	14,6
1986	4,3	19,0	14,6	20,4	22,2	19,5
1990	4,2	18,9	13,9	20,3	22,4	20,3

Źródło: Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986–1990, GUS, Warszawa 1992, s.98.

zarówno gospodarstw małych, jak i średnich (od 1,01–9,99 ha użytków rolnych) oraz zwiększanie się udziału w powierzchni użytków rolnych pozostałych grup obszarowych, szczególnie gospodarstw o powierzchni powyżej 15,00 ha użytków rolnych (wzrost o 5,8%). Większe nasilenie tych zmian miało miejsce w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych, natomiast druga połowa tego okresu to ograniczenie przemian w tym zakresie [18]. Jedynie odnotować można ograniczenie udziału w powierzchni użytków rolnych gospodarstw o powierzchni od 5,00–6,99 ha oraz zwiększenie udziału gospodarstw największych, o powierzchni użytków rolnych powyżej 15,00 ha [19].

Przeciętna powierzchnia gospodarstwa

W wyniku powyższych zmian uległa także zmianie przeciętna powierzchnia gospodarstwa rodzinnego, a co za tym idzie i przeciętna powierzchnia użytków rolnych. Lata 1980–1985 to okres powolnego zwiększania się średniej ogólnej powierzchni gospodarstwa rodzinnego (z 6,5 ha do 6,7 ha), a lata 1985–1989 to okres zwiększenia się powierzchni ogólnej o 0,5 ha (z 6,7 ha do 7,2 ha), w tym użytków rolnych o 0,3 ha. Natomiast rok 1990, to rok zmiany warunków gospodarowania dla tych gospodarstw. Rok ten chrakteryzuje się zmniejszeniem średniej wielkości gospodarstwa w stosunku do roku 1989 o 0,1 ha [20].

---

[18] Zahamowanie procesu przemian struktury agrarnej zauważa również **S. Gburczyk**; Efektywność gospodarowania w rolnictwie. [W:] Efektywność gospodarowania w rolnictwie. IERiGŻ Warszawa 1991, s.229.

[19] Por. **A.P.Wiatrak**: Zróżnicowanie przestrzenne zmian struktury agrarnej a mechanizacja rolnictwa. *Wieś i Rolnictwo* 1991 nr 2, s.92.

[20] Rocznik Statystyczny 1991, op. cit., s. 223; Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986–1990, op. cit., s.98.

Jakość ziemi

O wielkości uzyskiwanych zbiorów decyduje obok powierzchni ziemi również jej jakość. Jakość użytków rolnych jest oceniana na podstawie ich właściwości fizycznych, mechanicznych, chemicznych i biologicznych. Obok cech samej gleby, o walorach produkcyjnych ziemi przesądza również przestrzenne rozmieszczenie poszczególnych działek gruntów w stosunku do ośrodka gospodarczego (szachownica gruntów) [21], ich wielkość i kształt oraz ukształtowanie terenu, na którym się one znajdują.

Jakościowe zmiany czynnika, jakim jest ziemia, są procesem długotrwałym i wymagającym dużych nakładów środków, jednocześnie jakość ziemi, w stosunku do jakości pozostałych czynników wytwórczych, jest cechą podlegającą bardzo małym zmianom w czasie. W sposób syntetyczny zmiany jakości użytków rolnych odzwierciedla wskaźnik bonitacji, który ujmuje jakość gleb za pomocą jednej liczby. Gospodarstwa rodzinne dysponowały glebami o nieco niższej jakości w stosunku do ogółu użytków rolnych kraju (o 0,01 wskaźnika bonitacji).

Analiza wskaźnika bonitacji wyraźnie obrazuje niższą jakość użytków zielonych w stosunku do gruntów ornych i sadów o 0,06 w 1979 roku i o 0,06 (0,27) w 1985 roku oraz o 0,26 w 1990 roku [22]. Natomiast jakość użytków zielonych poprawiała się w szybszym tempie niż gruntów ornych i sadów.

5. MAJĄTEK PRODUKCYJNY

Środki produkcji są czynnikiem wytwórczym, którego rola wraz z rozwojem rolnictwa stale się zwiększa. Czynnik ten nabiera szczególnego znaczenia w sytuacji zmniejszania się powierzchni ziemi użytkowanej rolniczo oraz zmniejszania się liczby osób pracujących w rolnictwie.

Szczególna rola w pobudzaniu rozwoju rolnictwa przypada środkom produkcji wytwarzanym przez przemysł. Wiele koncepcji ekonomicznych uzależnia rozwój rolnictwa od rozwoju przemysłu, kreując pojęcie uprzemysłowienia rol-

---

[21] Problematykę szachownicy gruntów przedstawia **A.P. Wiatrak** w artykule pt. Szachownica gruntów i ich scalenia w rolnictwie polskim. *Wiadomości Statystyczne* 1990 nr 12.

[22] Do 1985 roku według współczynników od 0,5 dla klasy VI do 1,8 dla klasy I; od 1985 roku (w nawiasie) wdług współczynników dla gruntów ornych od 0,15 dla klasy VI do 1,75 dla klasy I i dla użytków zielonych od 0,15 dla klasy VI do 1,55 dla klasy I. Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej 1986, op. cit., s.76; Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986–1990, op. cit., s.86.

nictwa [23]. Przemysł traktowany jest wtedy jako podstawowy czynnik rozwoju rolnictwa.

Ze względu na znaczne zróżnicowanie poszczególnych rodzajów środków produkcji, ilościowe ujęcie ich zmian globalnych jest utrudnione. Rozwiązaniem jest ujmowanie stanu środków produkcji w jednostkach wartościowych. Jednak ze względu na znaczną zmienność cen w czasie, analiza dynamiki zmian stanu tych środków nie odzwierciedla rzeczywistych zmian. Z tego względu uzasadnione jest stosowanie cen stałych, chociaż i one nie eliminują w pełni wpływu zmian cen na wartość zasobów środków produkcji [24]. Wręcz niemożliwe jest ujęcie globalnych zmian jakościowych dokonujących się w majątku produkcyjnym, wymaga to odrębnego analizowania poszczególnych rodzajów środków.

Produkcyjne środki trwałe w gospodarstwach rodzinnych

Na przestrzeni lat 1980–1990 wartość brutto produkcyjnych środków trwałych w rodzinnych gospodarstwach rolnych zwiększyła się o 17,2%, jednak tempo tego wzrostu ulegało zmniejszeniu. Szczególnie drastyczne ograniczenie wzrostu zasobów produkcyjnych środków trwałych miało miejsce w drugiej połowie lat osiemdziesiątych. W latach 1980–1985 nastąpił wzrost o 14,3%, a w latach 1985–1990 o 2,5%. Natomiast w samym roku 1990 nastąpił nawet spadek wartości produkcyjnego majątku trwałego o 4,4%, jest to tym bardziej niekorzystne, że zasoby majątku nieprodukcyjnego zmniejszały się w tym roku w wolniejszym tempie (o 2,1%) [25]. Powoduje to pogarszanie się relacji między trwałym majątkiem produkcyjnym i nieprodukcyjnym.

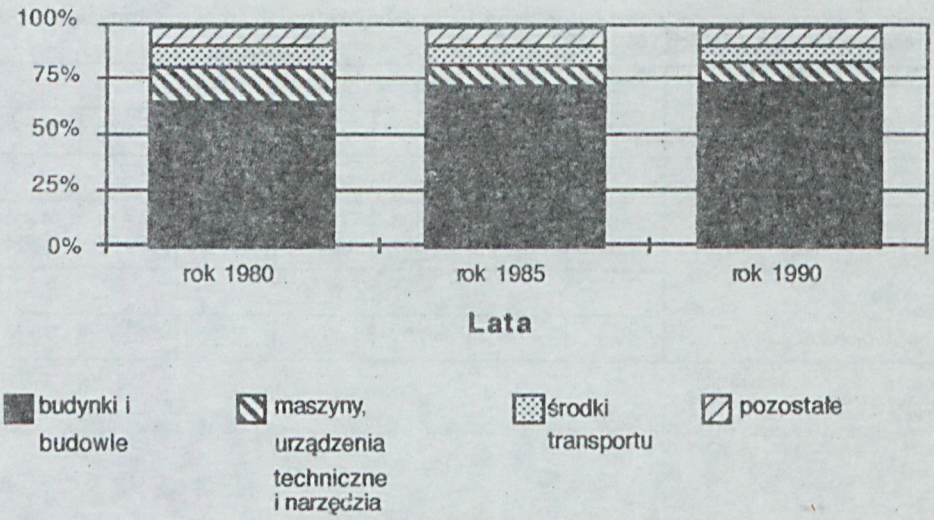
Zmiany w strukturze majątku trwałego

Istotne są nie tylko zasoby posiadanego majątku produkcyjnego, lecz również jego struktura rzeczowa. W gospodarstwach rodzinnych charak-

[23] **J.Bablak**: Ekonomiczne uwarunkowania zmian strukturalnych w indywidualnym rolnictwie Polski Ludowej. Wydawnictwo Naukowe UAM Poznań 1989, s. 41; **Z.Grochowski, M.Kaźmierczak**: Produkcyjność i ekonomiczna efektywność indywidualnych gospodarstw rolnych. [W:] Efektywność gospodarowania w rolnictwie. IERiGŻ Warszawa 1991, s.62 i 63; **S.Kowalczyk**: Rolnictwo. Rozwój – struktura, op. cit., s.24.

[24] **M. Rejowski**: Potencjał wytwórczy rolnictwa i zachodzące w nim zmiany, [W:] **M. Rejnowski, T.Rychlik, S.Stańko**: Czynniki kształtujące poziom produkcji i dochodów w rolnictwie. PWRiR Warszawa 1987, s.67 i 68.

[25] Obliczenia własne na podstawie Rocznika Statystycznego 1983, GUS, Warszawa 1983, s.123 i 166; Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej 1986, op. cit., s.112; Rocznika Statystycznego 1989, GUS, Warszawa 1989, s.205; Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986–1990, op. cit., s. 123.



Rys. 3. Struktura produkcyjnych środków trwałych w rodzinnych gospodarstwach rolnych w latach 1980–1990 (wg bieżących cen ewidencyjnych).

terystyczny jest duży udział budynków i budowli w wartości środków trwałych (rys. 3). W roku 1990 wartość maszyn, urządzeń technicznych, narzędzi oraz środków transportu stanowiła 17,4% w ogólnej wartości środków trwałych. W stosunku do roku 1980 nastąpiło zmniejszenie tego udziału o 6,7%, a co za tym idzie wzrósł udział biernego majątku trwałego. Nadmierny udział budynków i budowli obciąża gospodarstwo kosztami związanymi z ich amortyzacją oraz ogranicza elastyczność gospodarstwa w zakresie możliwości szybkiego dostosowania się do zmieniających się warunków produkcji.

Zasoby netto oraz stopień zużycia środków trwałych

Właściwym miernikiem oceny zasobów środków trwałych jest ujęcie ilościowe ich wartości netto, gdyż ta wartość reprezentuje rzeczywiste, aktualne zasoby majątku trwałego [26]. W gospodarstwach rodzinnych w latach 1978–1988 widoczne są dwa okresy zmian udziału wartości netto w wartości brutto środków trwałych (tab. 4). Do roku 1983 następuje zmniejszanie się stopnia zużycia środków trwałych, natomiast po tym roku zużycie to w gospodarstwach rodzinnych się zwiększa. Jest to rezultat coraz mniejszego poziomu

[26] **M. Rejnowski**: Potencjał wytwórczy rolnictwa... op. cit., s.67.

Tabela 4. Wartość brutto, netto i stopień zużycia środków trwałych w rodzinnych gospodarstwach rolnych w latach 1980–1988*.

Wyszczególnienie	Lata						
	1978	1983**	1983***	1985	1986	1987	1988
	w mld zł						
wartość brutto	867	1 359	6 504	6 936	7 214	7 570	14 637
wartość netto	439	798	3 651	3 813	3 945	4 138	7 955
	w %						
Stopień zużycia	49,4	41,3	43,9	45,0	45,3	45,3	45,7

* Ceny bieżące. Stan w dniu 31 XII.
** Przed przeceną
*** Po przecenie
Źródło : Rocznik Statystyczny 1980, GUS, Warszawa 1980, s.133; Rocznik Statystyczny 1985, GUS, Warszawa 1985, s.189; Rocznik Statystyczny 1990, GUS, Warszawa 1990, s.247.

odtworzenia posiadanych środków przez te gospodarstwa, które zostało spowodowane wzrostem cen dóbr inwestycyjnych [27]. Taki kierunek zmian jest tym bardziej niepokojący, że majątek trwały w gospodarstwach rodzinnych, w stosunku do majątku innych podmiotów gospodarczych, jest w większym stopniu zużyty. W roku 1988 majątek trwały w gospodarce narodowej był zużyty w 37,3%, a w rolnictwie jako całości w 41,8%, z tym, że w sektorze uspołecznionym w 32,2%, a w gospodarstwach rodzinnych w 45,7% [28]. Wynika to z dyskryminującego traktowania sektora rodzinnego przez państwo.

Znaczenie środków obrotowych w procesie produkcyjnym

Środki obrotowe ze względu na swoją dużą podzielność w stosunku do środków trwałych, większą mobilność i krótszy okres zamrożenia są środkami, które w sposób bezpośredni wpływają na wartość produkcji. Głównym kryterium stosowania środków obrotowych jest krańcowa efektywność ich zastosowania. Z tego względu nie jest istotne ujęcie stanu środków obrotowych będących w posiadaniu gospodarstwa, lecz wielkość ich zużycia. Przy tym samym stanie

[27] **Z. Adamowski**: Przemiany strukturalne... op. cit., s. 104.
[28] Rocznik Statystyczny 1990, op. cit., s. 247.

środków obrotowych, ale przy różnym okresie ich obrotu uzyskany efekt w wyniku ich zastosowania może być różny [29].

Poziom zużycia środków obrotowych

W długim okresie zużycie środków obrotowych w gospodarstwach rodzinnych zwiększało się (tab. 5). W latach 1981–1985 nastąpiło zmniejszenie bezwzględnego poziomu zużycia środków obrotowych w rodzinnych gospodarstwach rolnych o 3,8% w stosunku do lat 1976–1980. Natomiast w okrsie od 1986 roku do 1990 zużycie tych środków w stosunku do okresu 1981–1985 wzrosło o 9,0%. Jednak już w samym roku 1990 widoczne jest zmniejszenie tego zużycia, które zostało spowodowane trudną sytuacją finansową gospodarstw, wynikającą z nowych warunków gospodarowania.

Struktura zużywanych środków obrotowych

W wyniku przemian dokonujących się w gospodarce kraju zmianie uległa również struktura zużywanych środków obrotowych. Wyraźnie zwiększyło się zużycie środków obrotowych pochodzących z zakupu. Gospodarstwa rodzinne w latch 1981–1985 zużywały 30,6% środków obrotowych pochodzących z

Tabela 5. Poziom i struktura zużycia środków obrotowych w rodzinnych gospodarstwach rolnych w latach 1981–1990*

Wyszczególnienie	Lata		
	1981–1985	1986–1990	1990
	w mld zł		
Zużycie środków obrotowych	1 016,7	1 107,7	1 051,5
	w %		
W tym:			
– własne	69,4	68,0	73,0
– z zakupu	30,6	32,0	27,0

* Według cen stałych z 1984 roku.
Źródło: Rocznik Statystyczny Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej 1986, GUS, Warszawa 1987, s.210 i 211; Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986–1990, GUS, Warszawa 1992, s.204.

[29] Podobne podejście prezentuje również **Z.Adamowski** w pracy: Przemiany strukturalne..., op.cit.., s.114–117.

zewnątrz gospodarstwa, a w latch 1986–1990 już 32,0%. Jednak w latach 1981–1985 nastąpiło drastyczne ograniczenie poziomu zużycia środków obrotowych pochodzących z zakupu (zwłaszcza importu zbóż i pasz) o 11,2%, przy niewielkim zmniejszeniu zużycia środków pochodzących z produkcji własnej (o 0,1%) w stosunku do lat 1976–1980. Związane to było głównie z osłabieniem ogólnego tempa zaopatrzenia całego rolnictwa w środki obrotowe oraz przesunięcia znacznych ilości środków do gospodarstw uspołecznionych [30].

W roku 1990 zużycie środków obrotowych z zakupu zmniejszyło się, w cenach stałych z roku 1984 roku, do 179,3 mld zł z 253,7 mld zł w 1989 roku (o 29,3%) [31]. Natomiast udział zużycia środków obrotowych pochodzących z zakupu przy uwzględnieniu cen bieżących zwiększył się z 34,0% w 1989 roku do 47,9% w 1990 roku. Wynika z tego, że wzrost ceny obrotowych środków produkcji był tak silny, że przy bezwzględnym zmniejszeniu poziomu zużycia, ich udział w wartości zużywanych środków obrotowych się zwiększył.

6. ZAKOŃCZENIE

Z przedstawionej analizy oraz z rysunku 4. wynika, że:

1. Nadmierne zasoby siły roboczej w stosunku do pozostałych czynników wytwórczych będą ograniczać wzrost jej wydajności. Natomiast mimo postępu w zakresie podniesienia poziomu wykształcenia ludności pracującej w gospodarstwach rodzinnych jej kwalifikacje nie odpowiadają wymogom nowoczesnego rolnictwa i mogą ograniczać jego możliwości rozwojowe.

2. Najbardziej stabilne w latach osiemdziesiątych były zasoby ziemi, z niewielkim wzrostem w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych i spadkiem ich w drugiej połowie. Ze względu na swoją stabilność zasoby ziemi będą w mniejszym stopniu decydować o przemianach strukturalnych w rolnictwie rodzinnym niż pozostałe czynniki wytwórcze.

3. Zjawisko polaryzacji, polegające na koncentracji ziemi w jednych gospodarstwach kosztem rozdrobnienia innych, nie spowodowało istotnych zmian w strukturze agrarnej, która w głównej mierze będzie ograniczać przemiany w tym sektorze rolnictwa.

4. Największą dynamiką wzrostu w latach osiemdziesiątych charakteryzowały się zasoby majątku trwałego, które wzrastały do 1989 roku. Przyrost

[30] Gospodarstwa uspołecznione ze względu na stosowanie innych metod wytwarzania, w których zużywa się mniejsze ilości siły roboczej wymagają większych nakładów pozostałych czynników wytwórczych.

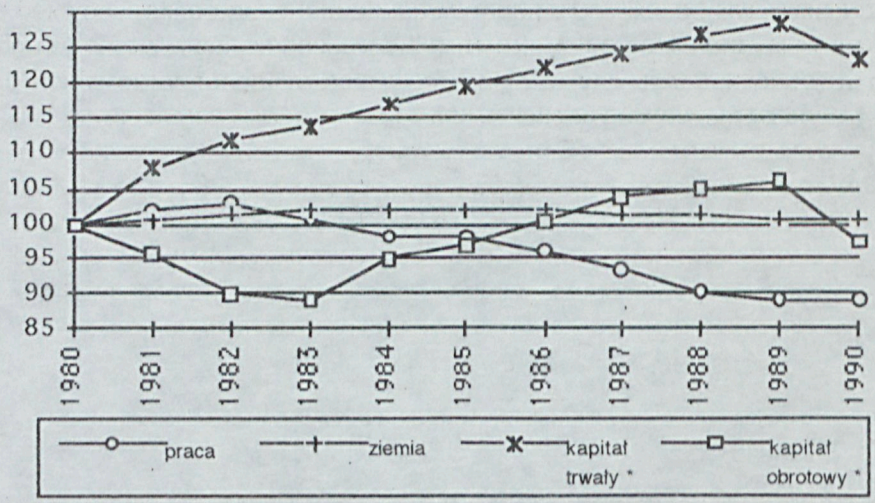
[31] Rolnictwo i Gospodarka Żywnościowa 1986–1990, op.cit., s.196 i 208.

zasobów kapitału trwałego w małym stopniu pełni rolę substytucyjną, a w głównej mierze funkcję intensyfikacyjną. Zapoczątkowane w 1990 roku zmniejszenie zasobów tego majątku może przyczynić się do ekstensyfikacji produkcji w gospodarstwach rodzinnych.

5. Największą elastyczność zmian wykazywały zasoby środków obrotowych. Jest to czynnik, który reaguje najszybciej i najsilniej na zmiany w sytuacji ekonomicznej gospodarstw.

6. Bardzo silny związek substytucyjny wystąpił między zasobami siły roboczej a kapitałem obrotowym (rys. 4). Do roku 1982 zużycie środków obrotowych spadało, a równocześnie następował wzrost zasobów siły roboczej i majątku trwałego. Natomiast od roku 1983 do 1989 następuje zastępowanie siły roboczej środkami obrotowymi. W tej sytuacji niepokojący jest gwałtowny spadek zużycia środków obrotowych w 1990 roku, gdyż może to spowodować wzrost zatrudnienia w gospodarstwach rodzinnych.

7. Zachodzące zmiany w zasobach czynników wytwórczych do 1982 roku należy uznać za etap zahamowania przemian strukturalnych w rolnictwie rodzinnym (rys. 4). Lata 1983–1989 to okres stopniowej poprawy struktury.



Rys. 4. Dynamika zmian zasobów czynników wytwórczych w rodzinnych gospodarstwach rolnych w latach 1980–1990 (rok 1980 = 100).
* Według cen stałych

W świetle ogólnej teorii etapów rozwojowych [32], zmiany, które nastąpiły po roku 1989, należy uznać za początek etapu, w którym dokonuje się wręcz cofnięcie rozwoju polskiego rolnictwa rodzinnego (jednoczesne zmniejszenie zasobów ziemi, kapitału trwałego i obrotowego).

Krzysztof Maciejewski

EVOLUTION OF THE STRUCTURE OF FACTORS OF PRODUCTION IN FAMILY FARMS

Summary

The article studies changes in the resources and structure of the factors of production in family farms. The factors of production were analysed both quantitatively and qualitatively. The analysis proved that excessive resources of labour force and its low qualifications would restrict the growth of labour productivity in those farms. The main obstacle to the development of this sector of agriculture will be split–up agrarian structure of the farm units. The fixed assets mainly play the intensifying role, while the working capital is strongly connected in a substitutional way with the resources of labour force which can be replaced by the working capital.

[32] Por. **H.H.Herlemann, H.Stramer**: Rolnictwo w dobie technizacji..., op. cit.